

प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्य

जगतमणि सोती

उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Article Info.

Corresponding Author

Jagatmani Soti

Email

sotijagatmani@gmail.com

Article History

Received: 10 October 2024

Accepted: 17 November 2024

Cite

Joshi, H. (2024). प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्य (Environmental essence in the novel Pratigandha). *GS WOW: Wisdom of Worthy Research Journal*, 3(2), 101–105. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14511887>

Abstract लेखसार

प्रस्तुत लेख पर्यावरणीय सौन्दर्यका दृष्टिले प्रतिगन्ध उपन्यासको सङ्क्षिप्त अध्ययन विश्लेषण केन्द्रित रहेको छ। पर्यावरणीय सौन्दर्य भन्नाले प्राकृतिक सुन्दरता वा हरभरा भन्ने बुझिन्छ। 'प्रतिगन्ध' सुरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित उपन्यास हो। यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा प्राकृतिक परिदृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ। त्यसक्रममा उपन्यासकारले पर्यावरणीय सचेततामा पनि ध्यान दिएका छन्। नेपाली साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न मान्यताहरू मध्ये पर्यावरणीय सिद्धान्त पनि एक हो यसलाई प्रकृतिकेन्द्री अन्तर्विषयक समालोचना पनि भनिन्छ। 'प्रतिगन्ध' उपन्यासलाई पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा पर्यावरणीय सौन्दर्यका दृष्टिले उपयुक्त रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। यस उपन्यासमा अमेरिकी समाज तथा नेपाली समाजको सभ्यता, संस्कृति र इतिहासको वर्णन गरिएको छ। त्यसक्रममा कतिपय रमणीय प्राकृतिक स्थल एवं पारिस्थितिक पद्धतिको विषयमा चर्चा गरिएको छ। खासगरी सपनाको देश अमेरिका पुगेर नेपालीहरूले भेल्नु परेका समस्या तथा नेपालप्रतिको उनीहरूको सकारात्मक दृष्टिकोण नै यस उपन्यासको मुख्य विषयवस्तुका रूपमा देखा परेको छ। त्यसक्रममा प्रकृति चित्रण र पर्यावरणीय सौन्दर्यलाई समेत महत्त्व प्रदान गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : ग्राम्यपन, पर्यावरण, परिदृश्य, प्रतिगन्ध, सौन्दर्य

विषय परिचय

पर्यावरणीय समालोचना उत्तरआधुनिक युगमा विकसित कृति विश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो। यसले प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर कुनै पनि साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। पर्यावरण समग्र पारिस्थितिक पद्धतिसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। यस अन्तर्गत जैविक र भौतिक वातावरण तथा मानवीय आचरण र व्यवहार जस्ता कुराहरू पर्दछन्। प्रतिगन्ध' सुरुभक्तद्वारा लिखित आत्मदर्शनमा केन्द्रित उपन्यास हो। यस उपन्यासमा प्रवासी नेपालीहरूको आत्मिक गन्धलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। खासगरी नेपालीहरूको सपनाको देशका रूपमा परिचित अमेरिकामा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूका कथा-व्यथा र उनीहरूले भोग्नु परेका समस्याहरूलाई केलाएर स्वदेशको महत्त्वलाई प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको देखिन्छ। यसक्रममा उपन्यासकारले पराधिनतामा पि्लिसिएको नेपाली भाषा,

सभ्यता र संस्कृतिको स्मरण गराउने प्रयास गरेका छन्। विभिन्न छ खण्डमा विभाजित यस उपन्यासका प्रत्येक खण्डले व्यक्तिगत जीवन भोगाइका अनुभव र अनुभूतिलाई सम्बोधन गरेको देखिन्छ। पात्रगत केन्द्रीयतामा रचना गरिएको यस उपन्यासमा भौतिक जीवनशैलीका साथसाथै प्राकृतिक सौन्दर्य र पर्यावरणीय सन्दर्भको पनि चर्चा गरिएको छ। पर्यावरणीय सिद्धान्तका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्दा प्राकृतिक सौन्दर्य वा स्वच्छतालाई पनि एउटा महत्त्वपूर्ण आधार मान्न सकिन्छ। अतः यस लेखमा सुरुभक्तद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त पर्यावरणीय सौन्दर्यको खोजी गर्ने कार्यलाई अध्ययनीय विषयका रूपमा चयन गरिएको छ।

समस्या कथन

प्रस्तुत लेख उपन्यासकार सुरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासमा के कस्तो पर्यावरणीय सौन्दर्यको प्रयोग गरिएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित रहेको छ।

त्यसक्रममा प्राकृतिक वा भौगोलिक पर्यावरण एवम् पारिस्थितिक पद्धतिको पहिचानको विषयलाई महत्त्वका साथ खोजी गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

पर्यावरणीय सौन्दर्यको प्रयोगका दृष्टिले प्रतिगन्ध उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो। साथै उक्त कृतिमा प्रयुक्त प्राकृतिक वा भौगोलिक पर्यावरण एवम् पारिस्थितिक पद्धतिको पहिचान गर्ने कार्यलाई समेत यस लेखको उद्देश्य क्षेत्रभित्र समावेश गरिएको छ।

अध्ययनको उपयोगिता

प्रस्तुत लेख प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त पर्यावरणीय सौन्दर्यको खोजी गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। अतः आगामी दिनमा पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा आख्यानत्मक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्न चाहने जिज्ञासु पाठक तथा अध्येताहरूको लागि यो लेख उपयोगी रहेको छ।

अध्ययनको सीमा

उपन्यासकार सरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासलाई नेपाली साहित्य समालोचनाको क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत लेख प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त पर्यावरणीय सौन्दर्यको खोजी गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। अतः यस लेखलाई पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा प्रतिगन्ध उपन्यासभित्रका केही महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरूको सौन्दर्यपक्षको विश्लेषणमा सीमित गरिएको छ।

अध्ययन विधि

यस प्राज्ञिक अनुसन्धानमूलक लेखको तयारीका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा गरिएको छ। त्यसक्रममा सरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित प्रतिगन्ध उपन्यासलाई प्राथमिक स्रोत तथा पर्यावरणीय समालोचनासम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई द्वितीयक सामग्री स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। निगमनात्मक पद्धतिका आधारमा लेखिएको यस लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

साहित्य र भौतिक वातावरणबीचको सम्बन्धको खोजी गर्ने नवीन पद्धति नै पर्यावरणीय समालोचना हो। यसले प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ। जसरी नारीवादी समालोचनाले साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त लैङ्गिक सचेतताको खोजी गर्दछ, मार्क्सवादी समालोचनाले वर्गीय सचेतनाको खोजी गर्दछ ठीक त्यसरी नै पर्यावरणीय समालोचनाले पनि साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त वातावरणीय महत्त्व र प्राकृतिक सन्तुलनको खोजी गर्दछ (ग्लोटफेल्टी, हृछ)। पर्यावरणीय समालोचना प्रणालीको विकास पाश्चात्य साहित्य चिन्तन परम्परामा सन् १९८० को दशकमा भएको हो। यसलाई नेपालीमा परिवृत्तीय समालोचना, वातावरणवादी समालोचना, हरित साहित्य, पर्यावरणीय काव्यशास्त्र र पर्यावरणीय अध्ययनका नामबाट पनि चिनाउन सकिन्छ (एटम, २०६८: ३११)। पर्यावरणीय समालोचना उत्तर आधुनिक युगमा विकसित कृति विश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो। यसलाई बहुलकेन्द्री अर्थात् अन्तर्विषयक समालोचना पनि भनिन्छ। यस सिद्धान्तका प्रतिपादक चेरिल ग्लोटफेल्टी हुन्। उनले साहित्यिक कृतिमा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ कि छैन भनी परीक्षण गर्ने सन्दर्भमा यस सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन्।

पर्यावरणीय अध्ययनले खासगरी वातावरणीय विनाशलाई कृतिमा सम्बोधन गरिएको छ कि छैन ? वातावरण संरक्षणप्रति चिन्ता र चासो प्रकट गरिएको छ कि छैन ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूलाई महत्त्वका साथ उठाउने गर्दछ (ग्लोटफेल्टी, सन् १९९६:हहहह)। पर्यावरण पारिस्थितिक पद्धति अन्तर्गत आउने जैविक प्रक्रियाहरूको समष्टी रूप हो। यसले प्रकृतिलाई मानवीय आचारण र व्यवहारसँग जोडेर हेर्दछ। मानिसलाई आवश्यक पर्ने जल, जमिन, जङ्गल र वायुको आपूर्ति प्रकृतिबाट नै हुन्छ। त्यसैको आधारमा मानिसका सामाजिक एवम् सांस्कृतिक आधारहरू निर्माण गरिन्छ। अतः मानवीय आचारण निर्माण र व्यवहार संचालनमा पूर्ण रूपमा पर्यावरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ (गेरार्ड, सन् २००४: ९)। यसबाट पनि पर्यावरणीय समालोचनाको क्षेत्र निकै फराकिलो रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

पर्यावरण प्राकृतिक र कृत्रिम दुबै खालको हुन्छ। पर्यावरणीय समालोचनाले कृत्रिम वातावरणको नभएर प्राकृतिक वातावरणको अध्ययनमा जोड दिन्छ। अतः

प्रकृति प्रदत्त वातावरणको विषयमा गहन अध्ययन गर्ने समालोचनालाई नै पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ (कुप, सन् २०००:४)। यसले कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त लेखकीय पर्यावरण सचेतताको समेत खोजी गर्दछ। साथै साहित्यले पाठकमा पार्ने प्रभाव, पर्यावरणीय सन्तुलन निर्माणमा कृतिले खेल्ने भूमिका, प्रकृति र मानवीय सम्बन्ध प्रकृति संरक्षणका विषयमा राज्यको धारणा एवम् राजनीतिक प्रतिबद्धताका लागि सबैलाई सचेत पार्ने काम गर्दछ (भट्टराई, २०७०: ८१)। खासगरी आधुनिक युगको प्रारम्भ भएपछि बढ्दै गएको औद्योगिकरण, विश्वव्यापीकरण र बजारीकरणको प्रभावले गर्दा प्राकृतिक विनाश र पर्यावरणीय सङ्कट उत्पन्न भएको देखिन्छ। यसरी देखा परेको पर्यावरणीय सङ्कटको समाधानका क्रममा वातावरणविद्हरूबाट थालनी गरिएको नवीन अवधारणा नै पर्यावरणीय समालोचना हो (केरिज, सन् २००६: ५३१)। आधुनिक सभ्यताका नाममा मानिसबाट भएका प्रकृति विरोधी गतिविधिको विरोध गरी प्रकृतिको पुनः सिर्जन प्रक्रियामा जोड दिने साहित्यिक मान्यता नै पर्यावरणीय समालोचना हो। यसले साहित्यको माध्यमबाट स्वच्छ र हराभरा प्रकृतिको निर्माणमा जोड दिन्छ। (बुएल, सन् १९९५: १२९)। अर्को शब्दमा प्रकृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा केन्द्रित साहित्यिक चिन्तनलाई नै पर्यावरणीय समालोचना भन्न सकिन्छ।

प्रकृतिमा मानिसले निर्माण नगरेका डाँडाकाँडा, समतल मैदान, लेक, हिमाल आदि भौगोलिक घटक, चिसो-तातो, हुस्सू, कुहिरो, तुवाँलो आदि जलवायु र लतावृक्ष, जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी, कीटपतङ्ग लगायत स्थावर जङ्गम, जलचर, थलचर, उभयचर र नभचर सबै पर्दछन् (गौतम, २६४: २४६)। यसरी जल, जमिन, वायु र जङ्गल तथा सम्पूर्ण प्राणी र जीवको अस्तित्व संरक्षणमा पर्यावरणीय समालोचनाले जोड दिन्छ। पर्यावरणीय सौन्दर्य अन्तर्गत प्राकृतिक सुन्दरता, स्वच्छता, हराभरा र ग्राम्यपन जस्ता कुराहरू पर्दछन्। यसमा भौगोलिक वर्णन र प्रकृति चित्रणको विषयलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरिएको हुन्छ। प्रस्तुत लेख प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्यको पहिचानमा केन्द्रित भएकाले यहाँ प्रतिगन्ध उपन्यासमा प्रयुक्त केही महत्त्वपूर्ण भौगोलिक एवम् प्राकृतिक परिदृश्यहरूको वर्णनमा केन्द्रित साक्ष्यहरूलाई पर्यावरणीय साहित्य सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

प्रतिगन्ध उपन्यासको विश्लेषण

‘प्रतिगन्ध’ उपन्यासका लेखक सरुभक्त श्रेष्ठ हुन्। यस उपन्यासको प्रकाशन वि.सं. २०७६ मा भएको हो। यस उपन्यासमा सपनाको देश अमेरिकामा बसोबास गर्ने प्रवासी नेपालीहरूको कथाव्यथालाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। पात्रगत जीवनका अनुभव र अनुभूतिका आधारमा उपन्यासलाई प्रमुख छ खण्डमा विभाजन गरिएको छ। बृहत् आयाममा संरचित यस उपन्यासले फराकिलो परिवेशगत धरातललाई समेटेको छ। नेपाल र अमेरिकाका विभिन्न स्थलगत भौगोलिक र प्राकृतिक परिवेशलाई पनि उपन्यासमा महत्त्वका साथ वर्णन गरिएको छ। साथै पात्रगत मनोभावनाका आधारमा उनीहरूको आत्मिक परिवेशको समेत कलात्मक चित्रण गरिएको छ। वैज्ञानिक उन्नति र प्रगतिले मानिसको जीवनलाई अझ बढी यान्त्रिक र त्रसित बनाएको हुनाले सपनाको देशमा समेत नेपालीहरू सन्तुष्ट हुन नसकेको प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन्। यस उपन्यासमा भौतिक सुखले मात्र आत्मिक शान्ति प्राप्त हुन सक्दैन भन्दै आत्मिक शान्तिको लागि प्रकृतिको सहारा लिनुपर्ने सन्देश प्रवाह गरिएको छ।

प्रतिगन्ध उपन्यासमा पर्यावरणीय सौन्दर्य

प्रतिगन्ध उपन्यास पर्यावरणमैत्री उपन्यास हो। यस उपन्यासमा उपन्यासकारले भौतिक र आत्मिक पर्यावरणको सफल प्रयोग गरेका छन्। पर्यावरणीय सचेतनाका साथ लेखिएको यस उपन्यासमा प्रशस्त मात्रामा पर्यावरणीय सौन्दर्य भल्किने खालका कलात्मक प्राकृतिक परिदृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ:

“वनभित्र केही समय अस्थायी जस्तो गोरेटोमा अघिपछि गरेर हिँडेपछि एक्लेभीर आइपुग्यो। बागलुङको विशिष्ट त्रिकोणको एउटा भुजापट्टि शालिग्राम कुँदुँदै बग्ने कालीगण्डकी, अर्को भुजामा कुन काँठबाट बग्दै आउने काठेखोला अनि नजिक टाढा प्रकृतिले सायद लाखौं वर्ष पूर्व होचो-अग्लो पारी निर्माण गरेका अनुपम कालिगढी ; अमरलाई एक्लेभीरको अवस्थिति अत्यन्त सुन्दर लाग्यो” (पृ. ४६)।

माथिको साक्ष्यमा बागलुङ जिल्लाको प्रसिद्ध धार्मिक स्थल कालिका मन्दिर र त्यस वरपरको सुन्दर प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ। साथै भौगोलिक अवस्थितिको वर्णनका क्रममा कालिका मन्दिर आसपासको सल्लाको वन, त्यहाँ नजिकै पर्ने एक्लेभीर, शालिग्राम

कुँदुँदै बग्ने कालीगण्डकी, काठेखोला लगायतका प्रकृतिले निर्माण गरेका कयौँ कलात्मक र सुन्दर परिदृश्यहरूको वर्णन गरिएको छ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकार श्रेष्ठले नेपालको प्राकृतिक परिवेशगत सौन्दर्यको मात्र नभएर विश्व प्राकृतिक परिवेश र मौसमी परिवर्तनको पनि कलात्मक चित्रण गरेका छन् :

“डिसेम्बर लाग्यो । डिसेम्बरको आगमनसँगै युरोप र उत्तर अमेरिका महादेशमा भारी हिमपात सुरु भयो । उत्तरी ध्रुव निकटका देशहरू र क्यानडाका धेरै भूभागहरू जन्म थाले । संयुक्त राज्य अमेरिकाको पश्चिमी तटमा केही प्रदेश बाहेक सम्पूर्ण भूभाग अभूतपूर्व हिम वर्षाको चपेटामा पर्‍यो । सबभन्दा बढी असर पूर्वी तटमा पर्‍यो । पूर्वी तटमा पनि सबभन्दा बढी असर न्युयोर्क र त्यस वरपरका राज्यहरूमा परे । मानहाटनका गगनचुम्बी भवनहरूसँगै पूरै जम्यो । हड्सन र इस्ट रिभर पनि जमे । विमानका उडानहरू सबै रद्द भए । अन्य यातायात व्यवस्था पनि सबै ठप्प भए । पूरै साता दिनसम्म न्युयोर्कको सम्पूर्ण परिवेशमा चिसो र सेतो आतङ्कक मच्चियो” (पृ. १२९) ।

माथिको साक्ष्यमा डिसेम्बर महिनाको आगमन सँगसँगै युरोप र अमेरिकी महादेशमा देखा पर्ने मौसमी परिवर्तनको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । त्यसक्रममा उत्तरी ध्रुव निकटका देशहरूमा र क्यानडाका केही भूभागहरूमा परेको हिमपातको प्रभावका विषयमा चर्चा गरिएको छ । साथै हिमपातले अमेरिकीहरूको जनजीवनमा समेत गहिरो प्रभाव पारेको, न्युयोर्क वरपरका राज्यमा बढी असर परेको मानहाटन लगायतका गगनचुम्बी भवनहरू तथा हड्सन र इस्ट रिभरहरू जमेका, सम्पूर्ण काम कार्यहरू ठप्प भएका एवम् चिसो र सेताम्य मौसमले न्युयोर्कवासीहरूलाई आतङ्कित तुल्याएको जस्ता प्राकृतिक परिवेशजन्य सौन्दर्यको वर्णन गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकारले विभिन्न खण्डमा विभिन्न स्थल विशेषको प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन गरेका छन् । त्यसक्रममा दोस्रो खण्डमा महेशको कथा अन्तर्गत रहेर म्याग्दी जिल्लाको सुन्दर प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरेका छन् :

“मिमिरे उज्यालो भयो । विमला र तेजेन्द्र खोल्सा छेउ चौतारीमा सुस्ताए । खलखलती पसिना पुछे । दुबैले भोक लागेको अनुभूति गरेपछि भोलाबाट मकै, भट्ट, चिउरा, रोटी र अचार निकालेर खाए । विमलाले बाँकी खानेकुराको पोको बाँध्नु र

भोलामा हालिनु । तेजेन्द्रले त्यसमाथि टर्चलाइट राखेको भोलाको चेन कस्यो । अनि हलुका अनुभूति गरेर काँधमा बोक्नो । खोल्सा छेउ एक पहाडी भरना, भनाछेउ एक पानीको मूल । उनीहरूले चौतारीबाट ओर्लिएर मूलको चिसो पानी पिए अनि भरनाको खोली तरेर घना वन प्रदेशतिर सोभिए । उनीहरूले जन्मैदेखि देखिरहेको, भोगिरहेको सुन्दर प्रकृतिका दृश्यहरूमाथि कुनै बहुमूल्य टिप्पणी गर्नु आवश्यक सम्भनेनन्” (पृ. १५५) ।

माथिको साक्ष्यमा प्राकृतिक स्वरूप, मानवीय क्रियाकलाप र पर्यावरणीय सौन्दर्यका विषयमा चर्चा गरिएको छ । त्यस क्रममा उपन्यासकारले पात्रगत व्यवहार तथा कार्यशैलीको वर्णनका सन्दर्भमा म्याग्दी जिल्लाको शिपाघाट आसपासको ढुङ्गेपहरा वरपरको प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण गरेका छन् । उपन्यासका पात्रद्वय विमला र तेजेन्द्रको रहस्यमय यात्राको यथार्थ प्रस्तुतिका क्रममा मूलको चिसो पानी, भरनाको खोला, वनप्रदेश लगायतका प्राकृतिक परिदृश्यहरूको सौन्दर्यलाई समेटिएको छ ।

यस उपन्यासमा प्राकृतिक पर्यावरण विना मानिस लगायत सम्पूर्ण प्राणीहरूको अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने भएकाले प्रकृतिको संरक्षणमा जुट्नु पर्ने सन्देश प्रावह गरिएको छ । साथै प्राकृतिक सौन्दर्य सबैलाई मनपर्छ भन्ने कुरालाई समेत सचेत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

“हिमालहरू, पहाडहरू, भर्नाहरू, खोलाहरू, उपत्यकाहरू, पहराहरू, गल्छीहरू, गुफाहरू, वन्यजन्तुहरू सबैलाई मन पर्छन् । त्यसैले विदेशी पर्यटकहरू हाम्रो देशका यी अमूल्य सुन्दरता हेर्न आउँछन् तर यिनलाई बचाउनु आवश्यक छ” (पृ. १७६) ।

माथिको साक्ष्यमा नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्यको प्रभाव र महत्त्वका विषयमा चर्चा गरिएको छ । साथै नेपालको प्रकृतिले विश्वलाई लोभ्याएको र वर्षेनी हजारौँ पर्यटकहरू नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य हेर्न आउने गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस क्रममा हिमाल, पहाड, भर्ना, खोला, उपत्यका, गल्छी, गुफा र वन्यजन्तु जस्ता कुराहरूले नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य बढाएको कुराको वर्णन गरिएको छ ।

निष्कर्ष

प्रकृतिलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यको अध्ययन विश्लेषण गर्ने नवीन साहित्यिक चिन्तनलाई पर्यावरणीय

समालोचना भनिन्छ । यसअन्तर्गत समग्र पारिस्थितिक पद्धति र जैविक प्रणालीअन्तर्गतका विषयवस्तुलाई विशेष महत्त्व प्रदान गरिन्छ । प्राकृतिक सचेतताको विषयमा केन्द्रित यस समालोचना प्रणालीलाई बहुलवादी समालोचना वा अन्तर्विषयक समालोचना पनि भनिन्छ । यसले प्राकृतिक सौन्दर्यको पक्षलाई प्राथमिकता प्रदान गर्दछ । प्रतिगन्ध उपन्यासकार सरुभक्त श्रेष्ठद्वारा लिखित डायोस्पोरा केन्द्रित उपन्यास हो । यसमा अमेरिका प्रवासमा रहेका नेपालीहरूको जनजीवनको विषयमा चर्चा गरिएको छ । त्यस क्रममा उपन्यासकारले पात्रगत जीवनका अनुभव र अनुभूति एवम् बाल्यकालीन स्मृतिहरूको समेत प्रभावकारी रूपमा चित्रण गरेका छन् । साथै अमेरिकी प्रकृति र नेपालको विभिन्न भूभागको स्थलगत प्रकृतिको सौन्दर्यात्मक तस्बीर पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । जाडो मौसममा अमेरिकामा देखा पर्ने हिउँ आतङ्क र त्यसको सौन्दर्य तथा नेपालका हिमाल, पहाड, पर्वत, खोला, भर्ना, वनजङ्गल, नदी, भीर पाखा र वन्यजन्तु आदिको कारण नेपालमा वर्षेनी हजारौं पर्यटकहरू आउने गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसरी उपन्यासको प्रस्तुतिका क्रममा औपन्यासिक विषयवस्तुलाई प्राकृतिक सौन्दर्यका विविध आयामहरू सँगसँगै सचेतताका साथ चित्रण गरिएको हुनाले प्रतिगन्ध उपन्यास पर्यावरणीय सौन्दर्यका दृष्टिले उपयुक्त खालको रहेको छ भन्ने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

सन्दर्भ सूची

उप्रेती सञ्जीव (२०६८) सिद्धान्तका कुरा काठमाडौं : अक्षर क्रिएसन नेपाल ।
 एटम, नेत्र (२०६१), समालोचनाको स्वरूप, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 कुप, लरेन्स (२०००), दी ग्रिन स्टडिज रिडर फ्रम रोमान्टिसिजम टु इकोक्रिटिसिजम, लण्डन : रोटलेज पब्लिकेशन ।
 केरिज, रिचार्ड (२००६), इन्भारमेन्टलिजम एन्ड इकोक्रिटिसिजम लिटेरी, लण्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

ग्लोटफेल्टी, चेरिल (१९९६), एन्ड ह्यारोल्ड फ्रोम (सम्पा.), दी इकोक्रिटिसिजम रिडर : ल्यान्डमार्क्स इन लिटेरी इकोलोजी, न्यूयोर्क : रोटलेज ।
 गौतम, कृष्ण (२०६४), उत्तरआधुनिक जिज्ञासा, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
 गौतम, कृष्ण (२०६७), उत्तरआधुनिक संवाद, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
 गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना : काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।
 गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६७), उत्तरआधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पद्धति र प्रारूप. काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन ।
 ढकाल, रजनी (२०७०) प्रायोगिक समालोचना : अनेक रूप. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 दीक्षित मदनमणि (२०७०) ऋग्वेदमा समवेत पर्यावरण काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 भट्टराई, गोविन्दराज (२०६२), उत्तरआधुनिक ऐना काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
 भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४), उत्तरआधुनिक विमर्श, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
 भट्टराई, रमेश (२०७०), समय सौन्दर्य, पर्यावरण र कविता, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रा.लि. ।
 श्रेष्ठ, सरुभक्त (२०७६), प्रतिगन्ध, काठमाडौं : बुकहिल पब्लिकेसन ।
 सुवेदी, राजेन्द्र (२०६८) नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति. काठमाडौं : पाठ्य सामग्री प्रकाशन ।
 सुवेदी राजेन्द्र र गौतम लक्ष्मणप्रसाद सम्पा.(२०६८) रत्न बृहत् नेपाली समालोचना. काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।

